

**VICTOR VLAD DELAMARINA –
BETWEEN LITERARY LANGUAGE AND DIALECT**

**VICTOR VLAD DELAMARINA –
ENTRE LA LANGUE LITTÉRAIRE ET LE DIALECTE**

**VICTOR VLAD DELAMARINA –
ÎNTRE LIMBA LITERARĂ ȘI DIALECT**

Grațiela BENGA

Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”
Academia Română – Filiala Timișoara
gratielabenga@yahoo.com

Abstract

Known as the first Romanian dialectal poet and less as a memoirist, Victor Vlad Delamarina (1870-1896) lived during an age of intense political, social and cultural changes. Following Pierre Bourdieu's theory about habitus, this study will try to examine the ways in which (even antithetic) environments could influence Delamarina's representations of reality and his approaches to the creative experience. Regarding this essential experience, it is interesting to see that the author chose to reevaluate the dialect in poetry and the literary language in prose or memoirs.

The first section of the study emphasizes the social and political mixed background that impelled Delamarina's biography and creation. The following parts are going to focus on the effects that surroundings have had on his achievements.

Résumé

Connu plutôt comme le premier poète dialectale de la littérature roumaine et moins en tant que mémorialiste, Victor Vlad Delamarina (1870-1896) a vécu à une époque d'intenses changements politiques, sociales et culturelles. Conformément à la théorie de Pierre Bourdieu sur le habitus, l'article vise à distinguer les façons dont l'interférence des environnements (souvent contradictoires) ont influencé les représentations générales de Delamarina sur la réalité, mais aussi la façon dont il entend se rapporter à l'expérience créatrice - où il mise sur la valorisation du dialecte dans la poésie, mais il choisit la langue littéraire au cas de la prose et des mémoires.

La première partie de l'étude met en évidence le contexte politique et social de la formation de Victor Vlad Delamarina, en suivants à se concentrer, dans les segments ultérieures, sur l'environnement culturel et familial, respectivement à enquêter leur influence sur la création de l'auteur.

Rezumat

Cunoscut ca primul poet dialectal din literatura română și mai puțin ca memorialist, Victor Vlad Delamarina (1870-1896) a trăit într-o epocă de intense schimbări politice, sociale și culturale. Pe linia teoriei lui Pierre Bourdieu asupra habitus-ului, articolul urmărește să distingă modalitățile prin care interferența de medii (adesea contradictorii) a influențat reprezentările generale ale lui Delamarina despre realitate, dar și felul în care a înțeles să se raporteze la experiența creatoare – în cadrul căreia a optat pentru valorificarea dialectului în poezie, dar a ales limba literară pentru proză și memorialistică.

Prima parte a studiului pune în evidență contextul politic și social în care s-a format Victor Vlad Delamarina, urmând ca segmentele ulterioare să se concentreze asupra mediului cultural și familial, respectiv să investigheze înrâuririle lor asupra creației autorului.

Key words: *environment, politics, society, education, national values*

Mots-clés: *environnement, politique, société, éducation, valeurs nationales*

Cuvinte cheie: *mediu, politică, societate, educație, valori naționale*

„... pe una din treptele care duc la înălțimile artei, încolțise printre românii din Banat talentul unui [...] alt tânăr, mort și el cu zile ca Popovici¹, de-abia ieșit din copilărie, neavând timp să se formeze, rămas aproape necunoscut, dar meritând să fie cunoscut, căci în feluritele și dezordonatele încercări spre care l-a împins goana febrilă după ale artei este una care – deși prea puțin dezvoltată, de-abia indicată de el – introduce un element nou în mișcarea noastră literară: poezia dialectală. [...] Sunt puținele poezii scrise de el în *dialectul lugojan* (s. a.), câteva de oarecare valoare în sine, toate de valoare prin faptul că sunt în adevăr dialectale. Căci cultura artelor nu se pregătește, după cum pare la prima vedere, din sus în jos, ci din jos în sus, și precum coroana înflorită la înălțimea copacului își are rădăcinile de hrană în pătura pământului, așa arta cea mai dezvoltată își primește sucul trăinicieii din viața populară în toată naivitatea ei inconștientă; de aceea și trebuie să fie națională; iar dialectele îndeosebi sunt un izvor de întinerire pentru toată ființarea limbei literare.” (MAIORESCU, 1898, 119)

Astfel scria în 1898 Titu Maiorescu despre tânărul Victor Vlad Delamarina. Desigur, ar trebui precizat că „dialectul lugojan” la care se referă criticul este, de fapt, subdialectul (sau graiul) bănățean. Confuzia terminologică din studiile asupra literaturii dialectale a fost menționată, de altminteri, și de Gabriel Țepelea, care prefera să folosească termenul consacrat de localnici (grai), iar pentru valoarea adjectivală să recurgă la un cuvânt impropriu (poezie *dialectală* – s.n.). Opțiunea cercetătorului a fost motivată prin faptul că termenii potriviți (subdialect, grai) nu acceptă derivarea într-o formă adjectivală uzuală. (Cf. ȚEPELEA, 2005, 118) Se vede că memoria literară l-a păstrat pe Victor Vlad Delamarina ca pe primul nostru poet dialectal, așa cum îl numise Titu Maiorescu. Aproape necunoscut în 1898, Delamarina nu are mai multă notorietate în anii 2000. Poezia dialectală e ignorată, iar despre faptul că autorul lugojean a scris și proză ori că a fost pasionat de pictură nu-și mai amintesc decât puțini. E drept că Victor Vlad Delamarina e departe de a fi un scriitor care să fi amenințat în vreun fel canonul. Dar nu e mai puțin adevărat că, indirect, poeziile în grai bănățean și proza (memorialistica) în limba literară mărturisesc un anume tip de așezare într-o lume care nu-și găsisese fâgașul, dar gata să schimbe dintr-o mișcare raportul centru-periferie.

Considerăm că, în cazul autorului bănățean, mediul (politic, social, cultural) în care s-a format i-a influențat decisiv opțiunea pentru alternarea limbii literare cu graiul bănățean în proză și poezie. Deocamdată, amintim că, în *Outline of a Theory of Practice*, Pierre Bourdieu a enunțat teoria *habitus*-ului ca interferențe de medii (ori de discursuri) care creionează, ca o pre-condiție, reprezentările generale despre realitate, dar și modalitățile de înțelegere a unei noi experiențe. (Termenul de *habitus* fusese folosit de Sf. Toma d’Aquino ca echivalent al aristotelicului *hexis*, după traducerea fixată în secolul al VI-lea de Boethius; a fost preluat de Marcel Mauss în *Sociologie et anthropologie* (1973), dar apăruse și la Maurice Merleau-Ponty, în *La structure du comportement* (1942). A trecut și în teoria literară, prin structuralism. În cazul lui Delamarina, interferența de medii (culturi, discursuri) din spațiul intercultural bănățean, indubitabil frământat - în a doua jumătate a secolului al XIX-lea - de orgoliile autorității și de impulsuri naționale, și-a lăsat puternic

¹ Este vorba despre scriitorul Ioan Popovici-Bănățeanul (1965, Lugoj - 1993, Lugoj), poet, prozator, traducător, funcționar, la București, al Ligii pentru unitatea culturală a românilor. A avut legături cu membrii „Junimii” și a fost remarcat de Titu Maiorescu.

amprenta asupra tipului de relație cu scrisul (cu literatura), integrând competența (și opțiunea) lingvistică, dar și dispoziția estetică (*aisthesis*). În ceea ce privește acestea din urmă, amintim că Pierre Bourdieu a sfârșit prin a le include în *ethos*, forjat pe dimensiunea morală și axiologică a *habitus*-ului.

Națiune, națiuni: căutări și deschideri

A trecut destul timp din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când Johann Gottfried von Herder publica *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*² (1772) și vorbea despre ideea de spirit al poporului (*Volksgeist*) ca marcă a identității culturale, până când în Banatul istoric s-a pus problema ideii naționale și a conceptului etnic pentru susținerea drepturilor politico-sociale. Abia revoluția de la 1848 a limpezit principiul naționalității, pe care se vor sprijini toate acțiunile ulterioare ale românilor bănățeni și transilvăneni. O *Înștiințare* din 9/21 mai 1848 și un *Memoriu* adresat guvernului maghiar cuprind revendicări care ar fi adus o relativă autonomie provinciei bănățene, printre care folosirea limbii române în problemele interne și numirea de ofițeri români în regimentele grănicerești. (Cf. MUNTEANU, 2006, 13) Hotărârile adoptate la Adunarea Națională de la Lugoj (15/27 iunie 1948) sunt și mai tranșante, opuse obiectivelor pe care le aveau politicienii maghiari: înființarea armatei române și numirea lui Eftimie Murgu drept căpitan suprem al acesteia, independența Bisericii române din Banat, limba română să fie recunoscută ca limbă oficială în toată provincia ș.a. Scrie Ioan Munteanu: „Noua orientare a revendicărilor bănățenilor pornea de la convingerea că națiunea română dorește să devină egală în drepturi cu celelalte națiuni alcătuitoare ale Imperiului Habsburgic și să participe la viața publică în proporția numărului și importanței sale în stat. Pentru realizarea acestui deziderat, românii trebuie să se unească, să alcătuiască un singur «corp» național, iar Imperiul să fie organizat în jurul unei *federealizări etnice* (s. a.), superioară federalizării pe baze istorice. [...] Pentru români, această organizare însemna o soluție, potrivită momentului istoric, menită să asigure dobândirea egalității în drepturi cu celelalte națiuni, să îngăduie o participare efectivă la viața publică prin trimiterea de deputați în Parlamentul central și să asigure instaurarea unei administrații corespunzătoare cu interesele lor naționale.” (IBIDEM, 13)

Aceste principii vor orienta toate acțiunile din perioada de după 1948, avându-i în prim-plan pe membrii familiei Mocioni (Petru³, Anton⁴, Andrei⁵, Alexandru Mocioni⁶), pe Petru Cermena⁷, Ioan Dobran⁸, Constantin Udrea⁹, Ioan Popovici¹⁰, Alexandru Atanesevici¹¹, care vor face mai multe drumuri la Viena pentru a susține cauza bănățenilor.

² *Tratat despre originea limbii* (în limba germană, în orig.).

³ Petru Mocioni (1808-1858), politician, militant pentru drepturile românilor din Imperiul Habsburgic, deputat de Torontal în Dieta de la Pojon (Bratislava), consilier la Curtea de Casație din Viena. A făcut parte din mai multe delegații ale bănățenilor la Viena.

⁴ Anton Mocioni (1816-1890), ofițer, politician, deputat în Parlamentul de la Budapesta, fondator al Băncii „Albina” din Sibiu.

⁵ Andrei Mocioni (1812-1880), jurist, om politic, militant pentru drepturile bănățenilor. Membru al Delogației Naționale de la Viena, membru în Senatul Imperial Lărgit de la Viena, deputat în Dieta de la Pesta. Membru fondator al Academiei Române.

⁶ Alexandru Mocioni (1841-1909), om politic, deputat (în mai multe legislaturi) în Camera Ungară a Parlamentului de la Budapesta. Militant pentru drepturile românilor din Banat și Transilvania. A propus și a sprijinit înființarea Partidului Național Român, al cărui prim președinte a fost, în 1869. S-a implicat intens (inclusiv financiar) în activități culturale și sociale.

⁷ Petru Cermena (1807-1882), revoluționar pașoptist, prefect al poliției din Timișoara, membru în câteva delegații trimise la Curtea Imperială: în 26 iunie 1849 prezintă un *Memoriu* alături de Petru Mocioni și Ioan Dobran, în 10 ianuarie 1850 adresează un *Memorand*, împreună cu Petru Mocioni, Ioan Dobran, Constantin Udrea, Vicențiu Babeș, Alexandru Atanesevici, Ioan Popovici, dar și cu ardelenii Ioan Popasu și August Treboniu Laurian.

⁸ Ioan Dobran, membru în mai multe delegații trimise la Curtea Imperială.

⁹ Constantin Udrea, primar al orașului Lugoj, a fost membru al delegației care s-a dus la Curtea Imperială în 26 noiembrie 1849, pentru a înmâna Împăratului o Petițiune semnată de 600 de fruntași bănățeni.

¹⁰ Ioan Popovici, negustor, a fost membru în mai multe delegații trimise la Viena.

¹¹ Alexandru Atanesevici, procuror, membru în câteva delegații trimise la Viena.

Între 1950 și 1960, în Banatul istoric s-au petrecut schimbări importante în plan economic, social, edilitar și urbanistic. Bucurându-se de sprijinul lui Andrei Șaguna, Andrei Mocioni a fost numit Comisar Suprem Districtual (1849) și, din această poziție, s-a străduit să reorganizeze provincia și să impună ordinea publică. A fost nevoit să demisioneze în 1852, după ce a intrat în conflict cu decidenții politici. Un an mai târziu, a devenit președintele Comisiunii Centrale din Timișoara pentru aplicarea cadastrului în Banat. (IBIDEM, 25)

Din 1850 funcționa în Timișoara Casa de Comerț, care oferea și operațiuni de credit, iar în 1857 a fost finalizat Palatul Primei Case de Păstrare. Evoluția spre modernizare își iuțea ritmul: Banca Națională a Austriei a aprobat o sucursală timișoreană, s-a început editarea unor periodice, linia telegrafică Timișoara – Viena prilejuia o altă deschidere a Banatului spre Europa Centrală. În Lugoj se făceau lucrări pentru înfrumusețarea orașului, a luat naștere Episcopia greco-catolică, iar în 1856 și-a reînceput activitatea Gimnaziul, cu germana ca limbă de predare.

O lume (încă) neașezată

Dar, între timp, încorporarea Banatului în Ungaria a devenit un subiect din ce în ce mai fierbinte. Andrei Mocioni a încercat din răspuțeri să se opună acțiunilor politicianilor maghiari: a prezentat un memoriu Senatului Imperial, apoi direct Împăratului, susținând cu argumente istorice vechimea și continuitatea românilor în Banat. În 18 și 19 noiembrie 1860, a convocat o Conferință națională bănățeană în casa familiei Mocioni din Timișoara. A fost prezent și comisarul numit de suveran să cumpănească situația din Banat, contele Mensdorff-Pouilly. Cei prezenți la Conferință aprobă un șir de cerințe, printre care autonomia Banatului Timișan și a Voivodinei, alegeri libere și acceptarea limbii române ca limbă oficială. Raportul comisarului nu a fost însă favorabil românilor, astfel că Andrei Mocioni mai trimite un memoriu, semnat de 12.000 de bănățeni, în care se sugera ca, dacă Banatul nu poate fi autonom, să fie unit cu Marele Principat al Transilvaniei. (IBIDEM, 33-34) În ciuda argumentelor și cerințelor bănățene, rezoluția Imperială din 27 decembrie 1860, a decretat reîncorporarea Banatului la Ungaria. După *Plânsoarea* trimisă Împăratului în 23 iunie 1863 și redirecționată de oficialii habsburgi spre Cancelaria Aulică Ungară, bănățenii și-au redimensionat și diversificat lupta pentru drepturile naționale. Cum se reflectă această nouă orientare? Prin acțiuni culturale organizate de Reuniunile de cântări și muzică, prin Reuniunile de lectură, prin corurile românești care prindeau contur în nenumărate sate și orașe bănățene.

Într-un timp în care drepturile românilor din Banat erau îngădite, entuziasmul cultural și afirmarea categorică a valorilor naționale au creat și au întreținut, decenii de-a rândul, o stare de spirit care a condus (în împrejurări politice neașteptat de favorabile) la Marea Unire din 1918. Reuniunile de lectură, Reuniunea Română de cântări și muzică de la Lugoj (înființată în 1869), Societatea pentru fond de teatru român și Reuniunea vocală greco-catolică¹² (tot la Lugoj), ansamblurile corale din Chizătău, Oravița, Reșița, Caransebeș și din multe sate bănățene erau reperatele unei efervescențe culturale românești care propovăduia unitatea și puterea colectivă, nu forța individuală. Corul din Chizătău, bunăoară, a fost înființat de preotul Trifu Șepețian în 1857. Din 1872, conducerea corului a trecut la preotul Lucian Șepețian. Cu turnee numeroase prin localități bănățene și transilvănene, corul din Chizătău a avut parte de binemeritate elogii nu doar pentru calitatea interpretărilor, ci și ca militant pentru unitatea culturală a românilor. Cât despre Lucian Șepețian, trebuie amintit că dirijorii țărani pregătiți de el au întemeiat alte ansambluri corale de-a lungul și de-a latul Banatului și Transilvaniei.

Nicăieri nu s-au bucurat mișcărilor corale de o popularitate mai mare ca în Banat. A fi corist însemna a fi, în sat, „un om care se deosebea de ceilalți consăteni ai săi prin prestigiul său social și cultural.” (STAN, 2010, 20) Numai prin mișcări colective putea fi șubrezit un sistem politico-social constrângător. Numai prin voința grupului și prin efectul de propagare pe care-l producea se puteau câștiga drepturile naționale. „Într-un oraș atât de plin de istorie, de energii puse în slujba cauzei

¹² Reuniunea vocală greco-catolică (Corul Catedral) a fost condusă de învățători ai școlii confesionale unite (Beniamin Desușianu, Iosif Miclău) și de preotul Ioan Ienia. Vezi Constantin-Tufan Stan, *Societatea corală „Lira” din Lugoj*, Timișoara, Editura Marineasa, 2005, p. 10-34.

naționale, lumea Cetății își stabilește legi proprii, legende proprii, ierarhii clare. Despre politicienii, scriitorii, muzicienii orașului s-a scris mult. Mai puțin, poate, despre teatrul local: despre «înscenările» localnicilor. Sigur că Lugojul se exprimă mai întâi prin coruri, cântăreți, culegători/iubitori de folclor, prin artiști (care trăiesc «bucuria de a juca»), dar nu trebuie să uităm că din aceștia se încheagă prima formație importantă de teatru din Ardeal, cea a lui George Augustin Petculescu (1852-1889).” (UNGUREANU, 2005, 33-34) Despre cât de mult l-au captivat pe Victor Vlad spectacolele trupei lui George Augustin Petculescu („o interesantă și pitorească figură din trecutul teatrului românesc”) s-a scris de mult, în *Doi scriitori bănățeni*. (BISTRIȚEANU, 1943, IX-X)

În condițiile regimului politic austro-ungar, activitatea culturală a românilor din Banat era mijlocul prin care se obținea coeziunea națiunii și se întărea speranța în progres. (Cf. ZAMFIR, 2009) Societatea de Lectură „Ioan Popasu” din Caransebeș avea un statut elaborat de profesori ai Institutului Teologic-Pedagogic din oraș. O altă Societate de Lectură, „Petru Maior”, îi includea prin 1877-1878 pe C. Rădulescu, Enea Hodoș¹³ și V. Mândreanu (autor de manuale în limba română). Printre studenții care au fost, de asemenea, membri ai acestei societăți se află Alexandru Mocioni, Coriolan Brediceanu, Vincențiu Babeș¹⁴, Atanasie Marienescu¹⁵, Traian Doda¹⁶, Vasile Goldiș¹⁷. Pe C. Rădulescu l-au văzut lugojenii ca inițiatorul unei colecții publice pentru armata română, care lupta în Războiul de Independență. În 1877, Lazăr Petrovici, doctor în filosofie la 21 de ani și eminent profesor la „Preparandia”¹⁸ din Arad, a editat revista societății, numită „Roza cu ghimpi”. De altfel, profesorii bănățeni se implicau puternic în activități culturale menite să trezească spiritul național. Bunăoară, învățătorii I. Niculescu și Iosif Moldovan au fost dirijori ai formațiilor corale din Lugoj, Iosif Novac la Oravița, Ion Marcu la Bocșa Montană. De multe ori, corurile și recitățile se concentrău pe piese care aveau ca subiect Războiul de Independență. Se cânta *Marș român* de Ion Vidu, se recitau *Peneș Curcanul* și *Sergentul*. (Cf. ILIESCU, 1977) Într-un astfel de climat, faptul că prima poezie a lui Victor Vlad a fost *Pe câmpul de luptă* primește o relevanță greu de ignorat.

Valorile naționale au stat în centrul vieții bănățene (și transilvănene) în a doua jumătate a veacului al XIX-lea. După 1867, când s-a impus dualismul austro-ungar, a început să prindă contur o altă epocă, în care relația cu Împăratul fusese zguduită din temelii. Și nu numai ea. Inclusiv școala din Banatul istoric a fost puternic cutremurată. Legislația adoptată de-a lungul anilor de Dieta maghiară a transformat instituțiile de învățământ în instrumente de asimilare a naționalităților nemaghiare. (BOCȘAN, LEU, 2002, 31) Începutul procesului de maghiarizare a fost marcat de Legea Școlară 18, din 22 mai 1879, care prevedea, printre altele, obligativitatea cunoașterii limbii maghiare de către învățătorii și elevii ai Preparandiei. Câțiva ani mai târziu, în 1883, Legea 30 a stipulat introducerea limbii maghiare, ca obiect de studiu, în Gimnaziile și Liceele cu predare în limbile materne ale naționalităților, obligativitatea cadrelor didactice de a cunoaște maghiara și eliberarea diplomelor de absolvire în această limbă.

În această ambianță șubrezită s-au format atât Victor Vlad, cât și Ioan Popovici-Bănățeanul sau A. C. Popovici¹⁹. Într-un mediu în care ordinea era indisociabil împletită cu disoluția a început

¹³ Enea Hodoș (1858-1945), folclorist, membru corespondent al Academiei Române.

¹⁴ Vincențiu Babeș (1821-1907), avocat, profesor, ziarist, om politic din Banat, unul dintre membrii fondatori ai Academiei Române.

¹⁵ Atanasie Marienescu (1830-1915), folclorist, etnograf, scriitor, membru al Academiei Române.

¹⁶ Traian Doda (1822—1895), militar de carieră în armata habsburgică, general de brigadă și politician, membru în Dieta Ungariei.

¹⁷ Vasile Goldiș (1862-1934), pedagog, om politic, membru de onoare al Academiei Române.

¹⁸ Preparandia din Arad și-a început activitatea în 6 noiembrie 1812. În anul școlar 1876-1877 s-a contopit cu Teologia într-o singură școală denumită Institutul Pedagogic-Teologic, organizându-se și un internat pe cheltuiala Eparhiei Aradului. Printre profesorii instituției arădene s-au aflat Dimitrie Țichindeal, Constantin Diaconovici Loga, Ion Vidu ș.a.

¹⁹ A. C. Popovici (1863, Lugoj – 1917, Geneva), politician, jurist. Tatăl lui era văr cu Coriolan Brediceanu. Iată cum îl evocă Alexandru Vaida-Voevod: „A dispus de toate calitățile unei individualități geniale: memorie, judecată clară în

Delamarina să traducă, să scrie poezie în grai bănățean și proză în limba literară – traseu care va fi urmărit de acum încolo.

Bibliografie

BISTRIȚIANU, Alexandru, *Doi scriitori bănățeni: Victor Vlad Delamarina și Ioan Popovici-Bănățeanul*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1943

BOCȘAN, Nicolae; LEU, Valeriu, *Școală și Comunitate în secolul al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2002.

BOURDIEU, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, translated by Richard Nice, Cambridge University Press, 1977.

ILIESCU, Ion, *Cultura și cărturarii bănățeni în deceniile independenței*, Timișoara, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă, 1977.

MAIORESCU, Titu, *Critice*, II, București, Editura pentru Literatură, 1967.

MAIORESCU, Titu, *În memoria poetului dialectal Victor Vlad (Delamarina)*, „Convorbiri literare”, 1898, nr. 2, p. 119

MUNTEANU, Ioan, *Banatul istoric. 1867-1918. Așezările. Populația*, vol. 1, Timișoara, Editura Excelsior Art, 2006.

STAN, Constantin-Tufan, *De la Reuniunea Română de Cântări și Muzică la corul „Ion Vidu”. 1810-2010*, Timișoara, Editura Eurostampa, 2010.

STAN, Constantin-Tufan, *Societatea corală „Lira” din Lugoj*, Timișoara, Editura Marineasa, 2005.

ȚEPELEA, Gabriel, *Plugarii condeieri din Banat. Literatura în grai bănățean*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion Viorel Boldureanu, Timișoara, Editura Marineasa, 2005.

Ungureanu, Cornel, *Geografia literaturii române, azi*, Pitești, Editura Paralela 45, vol. IV, *Banatul*, 2005.

VAIDA-VOEVOD, Alexandru, *Memorii*, prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1998.

ZAMFIR, Fl., *Școală și societate românească din comitatul Timiș, între anii 1867-1918*, Timișoara, Editura Marineasa, 2009.

sinteza deducțiilor logice, pregătire enciclopedică, sugestie irezistibilă asupra singuraticilor și colectivităților, voce sonoră de timbru simpatic, figură impozantă, frumoasă, virilă, ochi ageri de privire scânteietoare. Singura lui preocupare și ținta vieții a fost asigurarea securității neamului românesc.” (Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii*, prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1998, p. 156).